ڊاڪٽر الطاف جوکيو

مصدر جي آخر کان اڳئين حرف جي اعراب جو ترجيحي معاملو

A study of preferential form of the second last diacritical mark in infinitive

Abstract:

The issues related to Preferential Form of Words were under consideration from 1888 to 1999 at Government level on top priority basis in Sindhi language. A heated debate over it also had been in 2008 by Sindhi Language Authority that drained out a big amount in investment without any result, so many problems remained unsolved.

There has always been the problem of diacritical mark on second last letter in infinitive due to dialectical differences in Sindhi Language, for instance: چَڪَڻُ/ چَڪِڻُ ـاَڏَڻُ/ اَڏِڻُ. *Though various usages are prevalent in language which are correct in themselves in their forms, yet we have to set the standard forms according to the grammatical rules and regulations.*

This issue has been highly noticed in 'Jamia Sindhi Lughaat', which are only cut and pasted in 'Mufasil Sindhi Lughat' to its fifth edition without any progress. These forms of infinitives are used with diacritical mark of 'Zair' rather than 'Zabar' in 'Sahiti Languge region/ Wicholo Dialect (Standard Dialect), Such as: 'اَڏِڻُ ـ ڪَسِڻُ ـ وِسارِڻُ ـ اُڀارِڻُ'.

As per rule of Sindhi language, the command/ imperative words end on Short vowels/ Diacritical marks 'Paish' and 'Zair'.

So, if infinitive consists of diacritical mark of 'Zabar' on second last letter, the command words will be with 'Paish', if the infinitive consists of 'Zair' on second last letter, the command words will be with the same 'Zair' again. For example:

- *Zabar is changed into Pesh:* لِکَڻُ ـ لِکُ
- *Zair remains unchanged:* ڪَسِڻُ ـ ڪَسِ

According to the grammatical structure, the command words of 'اَڏَڻُ ـ چَڪَڻُ ـ ڪَسَڻُ ـ وِسارَڻُ ـ اُڀارَڻُ', *will be as:* 'اَڏُ ـ چَڪُ ـ ڪَسُ ـ وِسارُ ـ اُڀارُ'. *This study*

aims at clarifying the unsuitability of those command words from the above-mentioned infinitives which are sub-standardly used. The appropriate forms of command words from these infinitives will be as: 'اُپارِ- اَڏِ- چَڪِ- ڪَسِ- وِسارِ'. Thus, accommodating the grammatical rules and regulations, we should prefer the form of infinitive words as: اُپارِڻُ- اَڏِڻُ- چَڪِڻُ- ڪَسِڻُ- وِسارِڻُ

- **اپياس جو تَلهه:** سنڌي ٻوليءَ جي لهجن نسبت، مصدرَ جي آخر کان اڳئين/ ماقبل آخر (second last) حرف جي اعراب جو معاملو سامهون آيو آهي، جيئن: اُپارَڻُ/ اُپارِڻُ (بيهارڻ- همٿائڻ)- اَڏَڻُ/ اَڏِڻُ (ٺاهڻ- تعمير ڪرڻ)- چَڪَڻُ/ چَڪِڻُ (ذائقو وٺڻ)- ڪَسَڻُ/ ڪَسِڻُ (ڦُرڻ- ڇنڻ)- وِسارَڻُ/ وِسارِڻُ (ڀُلائڻ- دل تان لاهڻ) وغيره. حالانڪ انهن ٻنهي صورتن مان ڪنهن بہ صورت کي غلط قرار نہ ڏئي سگهبو آهي؛ البت، ٻوليءَ جي ڪنهن معيار پٽاندر ڏسڻ بعد ڪنهن هڪ صورت کي ترجيح ڏبي آهي.

آخر کان اڳئين حرف جي اعراب واري اختلاف نسبت، مصدرون: ' اُپارَڻُ- اَڏَڻُ- چَڪَڻُ- ڪَسَڻُ- وِسارَڻُ' وغيره 'جامع سنڌي لغات' (بلوچ، 1960 کان 1988) مان نوٽ ڪيون ويون آهن، جيڪي 'مفصل سنڌي لغت' جي پنجين جلد (سنڌي لئنگئيج اٿارٽي: 2019) تائين ساڳيون ئي صورتون نقل ڪري رکيل آهن. لفظن جون اهي ئي صورتون، سنڌ جي ساهتي پرڳڻي/ وچولي لهجي ۾ 'زبر' بجاءِ 'زير' سان ڪم آنديون ويندیون آهن، جيئن: ' اُپارِڻُ- اَڏِڻُ- چَڪِڻُ- ڪَسِڻُ- وِسارِڻُ' وغيره.

اهي ترجيحي صورتن جا معاملا سرڪاري طور 1888ع کان 1999ع تائين هلندا رهيا. 2008ع ۾ پڻ ان سلسلي ۾ مذاڪرو ٿيو، پر سرڪاري خرچ سواءِ، ڪابہ ترجيحي صورت مقرر يا متعين ٿي ڪونہ سگهي. 2015ع ۾، ڊاڪٽر محمد قاسم ٻگهيي جي نگرانيءَ هيٺ، راقم کي، صورتخطيءَ جي ترجيحي صورتن واري معاملي تي ڪم ڪرڻ سبب پي.ايچ.ڊي جي ڊگري مِلي.

هي اعراب جو معاملو بہ 'ترجيحي صورت' جي دائري ۾ اچي پيو. ان موجب غلط يا درست واري ٽُري ڪونہ ڪٽبي آهي، البت، مختصر اپياس بعد، مختلف صورتن مان ڪا هڪ صورت متعين ڪبي آهي. ظاهر آهي تہ صورت مقرر ڪرڻ سان هڪ معيار پڻ ٺهي بيهندو آهي.

اعراب جي ان معاملي کي ٻن رخن سان جاچي سگهجي ٿو: معياري لهجو ۽

معياري صورت! ان نسبت هن اڀياس کي هيٺين سوالن تي محيط رکجي ٿو:

- **اڀياس جا سوال:**
  - سنڌي ٻوليءَ جي لهجن مان ڪهڙو لهجو معياري آهي؟
  - مصدر جي آخر کان اڳئين حرف جي اعراب جو لسانياتي بنياد ڪهڙو هجڻ گهرجي؟
  - مصدر جي آخر کان اڳئين حرف جي اعراب ، ڪهڙي لهجي نسبت ترجيح ڏيڻ گهرجي؟
- **اڀياس جو عمل**
- **معياري لهجي جو تاريخي ۽ وياڪرڻي معيار**

لهجن نسبت سنڌي ٻوليءَ جا پنج اهم لهجا (dialects) آهن: اترادي، وچولو، لاڙي، ڪڇي ۽ لاسي. انهن لهجن ۾ 'ساهتي پرڳڻي' جو لهجو 'معياري' ليکجي ٿو، جنهن کي 'وچولو لهجو' پڻ ڪوٺيو ويندو آهي. 'وچولي' جي دائري ۾ اختلاف ان حوالي سان ٻه رهيو آهي ته ان ۾ 'حيدرآباد' کي زوريءَ ڳٽيو ويندو آهي. البت، 'ساهتي پرڳڻي' کي 'وچولي' ۾ هجڻ تي اختلاف نه رهيو آهي، پر پوءِ ٻه ويجهڙ ۾ ڊاڪٽر غفور ميمڻ، 'ساهتي پرڳڻي' کان اڻ واقف هجڻ سبب 'لهجن جي حدبنديءَ' بابت بغير تحقيق جي هن ريت لکي ڇڏيو:

> "سنڌ جي لساني جاگرافيءَ جا ٻه اهم حصا آهن: 1. لاڙ، 2. اتر، باقي ٿر، وچولو ۽ ڪوهستان انهن ٻئي ٻنهي حصن سان لاڳاپيل آهن ... لاڙ جو خطو ٽنڊي محمد خان کان شروع ٿي ٺٽي تائين، بدين کان کاري ڇاڻ تائين دنگ ڪري ٿو ... ٽنڊي محمد خان کان پوءِ وچولي جون حدون شروع ٿين ٿيون، حيدرآباد، مٽياري، هالا، ميرپورخاص ۽ سانگهڙ تائين وچولي جون حدون آهن ... دادو کان جيڪب آباد، ٿل تائين ۽ هيڏانهن وري موري کان سکر تائين اتر جون حدون آهن، لسانيات جا ماهر سڀ سيڪڙو حدبنديءَ تي اتفاق نٿا ڪن. حدبنديءَ بابت هر ڪنهن جو پنهنجو خيال آهي." (غفور، 2011: 174_ 179)

حالانڪ ذڪڻ کان ساهتي پرڳڻي جي شروعات ٿي تعلقي موري کان ٿئي ٿي. جڏهن لسانيات جا ماهر سڀ سيڪڙو حدبنديءَ تي اتفاق نٿا ڪن ته پوءِ ان صورت ۾ ڪا تاريخي يا علمي انداز ۾ ڳالهه ڪبي آهي، ائين خود ساخته حدبندي نه بيماريي آهي!

حيدرآباد ۽ آسپاس کي وچولي ۾ شمار ڪرڻ بابت ڀيرومل هيئن اظهار ڪيو آهي ته:

”حيدرآباد ۽ پسگردائيءَ جي ٻولي نيٺ ۽ کري ٻولي ليکجي ٿي. ان جو سبب 1853ع ۾ تعليم کاتي وارن درسي ڪتابن جوڙائڻ جو ڪم حيدرآباد جي معزز هندن ۽ مسلمانن تي رکيو ۽ هنن اها ئي ٻولي ڪم آندي، ائين حيدرآباد وارن جي ٻوليءَ کي شرف مليو، پر انهيءَ تي ڪو ڏار نالو رکيل ڪونهي؛ تنهنڪري وچولي جي دفعي ۾ ليکجي ٿي.“

(ڀيرومل، 1956: 93_ 94)

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ حقيقت پسند ماڻهو هو، جنهن ’حيدرآباد‘ کي ’وچولي‘ ۾ شامل نه سمجهيو، هو صاحب لکي ٿو:

”جيتوڻيڪ سنڌ جي ’وچولي واري ٻوليءَ‘ کي معياري تسليم ڪري ان کي ڪتابن ۾ آڻڻ ۽ لکڻ تي رسمي طور اتفاق ڪيو ويو، پر عملي طور گهڻي حد تائين حيدرآباد واري شهري ٻولي درسي ڪتابن توڙي سرڪاري دفتر جي ڪاروبار ۾ استعمال ٿيڻ لڳي. صورتخطيءَ جي مسلسل سڌاري واڌاري ڏانهن گهٽ توجهه سببان ڪافي اوڻايون پيدا ٿيون... باوجود انهيءَ جي، جو سنڌي صورتخطي ڪنهن حد تائين معياري ٿي، مگر ان جي مختلف مسئلن کي سمجهڻ ۽ سنوارڻ جي ضرورت پوري نه ٿي.“ (بلوچ، 1992: 15_ 16)

سنڌي ٻوليءَ جي معياري لهجي نسبت، ساهتي پرڳڻي يا وچولي بابت جن به عالمن جو مثبت رايو رهيو آهي، تن ۾ ڪاڪو ڀيرومل، ڊاڪٽر بلوچ، پروفيسر علي نواز جتوئي، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، ڊاڪٽر غلام حيدر سنڌي ٻرڙو، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، ڊاڪٽر مرليڌر جيتلي، ڊاڪٽر حامد علي خانائي، ڊاڪٽر عطا محمد حامي، ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو، نصير اعجاز ۽ مقصود گل وغيره شامل آهن.

(جوکيو، 2013: 26_ 38)

معياري لهجي وارو معاملو به ڪنهن جو ذاتي نه آهي، بلڪ سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙن جو آهي، ان لاءِ اها ڳالهه تسليم ڪرڻي پوندي ته ’ساهتي پرڳڻي‘ جو لهجو، سنڌي ٻوليءَ جو معياري لهجو آهي.

- **لفظن جي آخري ۽ ان کان اڳئين حرف جي ڇوٽي سُر جو معيار:** سنڌي ٻوليءَ جي

معياري ٻوليءَ نسبت اها ڳالهه مُسلّم آهي تہ واحد ـ جمع، مؤنث ـ مذڪر، حرف اضافت، اسم جي حالت فاعلي/ مفعولي، حرف جر وغيره جو دارومدار آخري چوٿي سُر تي بہ هوندو آهي. جنهن صورت ۾ آخري وينجن ساڪن رهندو تہ انهن جو دارومدار وري ماقبل آخري سُر تي هوندو آهي.

ڊاڪٽر محمد قاسم ٻگهيي واري تحقيق ’ٻوليءَ ۾ ڦير گهير/ تبديليءَ جي اڀياس لاءِ لسانياتي ڦرڻن جي چونڊ‘ ان حوالي سان قابل ذڪر آهي. جنهن ۾ ڄاڻايو اٿس تہ:

> ”سرَ ڪيرائڻ يا نہ اچارڻ واري عادت لاسيءَ ۾ ايتري عام نہ آهي جيتري ڪڇي يا لاڙيءَ ۾، جن ۾ آخري يا لفظ جي پڇاڙيءَ واري سر کي ڪيرائڻ جي مضبوط روايت/ رسم (Trend) آهي.“ (ٻگهيو، 1998: 81)

ڊاڪٽر محمد قاسم ٻگهيي پنهنجي تحقيق لاءِ جيڪا حد متعيّن ڪئي آهي، سا هالا پراڻا کان حيدرآباد آهي. اسمن جي آخر ۾ چوٿن سُرن جي ڪيرائڻ ۽ نہ ڪيرائڻ ۾ اها ڳالهہ سامهون اچي ٿي تہ ڊاڪٽر ٻگهيو اڻ ـ سڌيءَ طرح اها ڳالهہ تسليم ٿو ڪري: ’حيدرآبادي لهجي ۾ آخري سُر واري ٻي ـ حسي موجود آهي.‘

لهجي جي معياري هجڻ جو هڪ ماڻُ، لفظن جو، آخري ۽ ان کان اڳ چوٿي سُر جو چٽو استعمال آهي. حيدرآباد ۽ ان جي آسپاس جي اپلهجي ۾ اهڙي بيحسي نوٽ ڪيل آهي. مثال طور، سنڌي ٻوليءَ جي لفظن ۾ آخري ’زبر/ زير ۽ پيش‘ سان مؤنث ـ مذڪر جي بہ نمائندگي ٿيندي آهي، جيئن: ڇوڪرِ ـ ڇوڪرُ. جنهن صورت ۾ آخري ضميري پڇاڙيون ’م، س يا ن‘ ساڪن رهنديون تہ ان کان اڳئين اکر تي مؤنث ـ مذڪر جي اعراب رهندي، جيئن:

- مان آيُس (مذڪر صورت ۾ ’ي‘ تي پيش)
- مان آيَس (مؤنث صورت ۾ ’ي‘ تي زبر)

ستر واري ڏهاڪي ۾ ريڊيو پاڪستان تان ’آئيءِ سنڌي سيکهي‘ جو پروگرام هلايو ويو هو، جنهن کي ڊاڪٽر فهميده حسين ڪتابي صورت ۾ آندو آهي؛ جنهن ۾ مذڪر ـ مؤنث جي حوالي سان ’آخري‘ يا ’ان کي اڳئين سُر‘ جي صورتخطي، ٻوليءَ جي مزاج مطابق نہ آهي.

ياد رهي تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ ضميري پڇاڙيءَ وارو ’س، م يا ن‘ ساڪن رهندو آهي، ان کان اڳ وارو وينجن آواز مذڪر ـ مؤنث مطابق بيهندو آهي. هيٺ ’آخري

سُر' ۽ 'ان کان اڳئين سُر' (second last) ڏانهن بي حسي جا مثال پيش ڪجن ٿا:

"پچھلے سبق میں ہم نے آپ کو زمانہ مستقبل میں کچھ الفاظ بنانا سکھائے تھے جو کہ مکمل جملے کی صورت رکھتے ہیں، اور ان میں ضمیری نشانیوں کا استعمال ہوتا ہے۔ ان میں سے چند الفاظ میں دہراتی ہوں:

چونڊُس – میں کہوں گا۔" (فهميده, 2011: 188)

اها ڳالهه مُسلّم آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي مزاج ۾ هر لفظ جو آخري سُر متحرڪ ٿيندو آهي, ليڪن ضميري پڇاڙين جي صورت ۾, آخري وينجن جي ساڪن هجڻ واري امڪان کي به رد نه ٿو ڪري سگهجي; ڇاڪاڻ ته سنڌي ٻوليءَ ۾ ضميري پڇاڙين جي صورت ۾ 'آخر کان اڳئين سُر' تي ئي مذڪر- مؤنث جو دارومدار هوندو آهي, جنهن جو مٿي ذڪر ٿيل آهي.

جاٽايل جملي جي صورت ۾ هيئن ئي درست ٿيندو:

- چونڊُس (مذڪر صورت ۾, آخر کان اڳئين اکر تي پيش)
- چونڊَس (مؤنث صورت ۾, آخر کان اڳئين اکر تي زبر)

ٻئي هنڌ جاٽايل آهي:

مذڪر	مؤنث	مذڪر	مؤنث
آيُس	میں آیا	آيَس	میں آئی

(فهميده, 2011: 176)

مذڪوره لفظ 'آيُس' ۽ 'آيَس' مبادا پروف جي غلطي هجي, پر جيئن ته سنڌي ٻوليءَ جي عالمن اهو طئي ڪري ڇڏيو آهي ته 'سنڌي ٻوليءَ جي هر لفظ جو آخري وينجن متحرڪ ٿيندو آهي', ان سبب عالمن وٽ 'آخر کان اڳ' (Second last) واري سُر تي دارومدار هجڻ جو تصور ئي ڪونهي. هيٺ اهڙا 'آیئے سندھی سیکھیں' مان چند مثال خيال خاطر آڏو رکجن ٿا:

اردو	سنڌي	خط نسخ ۾ الٽو
میں آیا۔	مان آيُس-	مان آيُس.
میں گیا۔	مان ويُس-	مان ويُس.
میں دوڑا۔	مان ڊوڙيُس-	مان ڊوڙيُس.

(فهميده, 2011: 176)

هاڻي سوال اهو ٿو پيدا ٿئي ته ’ڇا، ان حالت ۾ ڄاڻايل لفظ جي مؤنث صورت ’مان وِيُس‘ بيهندي؟ جيڪا ٻوليءَ جي اصول (آخري وينجن متحرڪ) سان به ٺهڪي ٿي ۽ جعلي/ هٿرادو به آهي.

مسٽر ڊولامل بولچند جي ڪتاب ’A manual of Sindhi‘ ۾ آخر کان اڳ واري وينجن تي اعراب جو احتياط ڪيو ويو آهي، جنهن کي محمد ابراهيم جويي سڌاريو سنواريو هو:

مذڪر	مؤنث
ماريو وِيُس.	ماري وِيَس.

(Bulchand, 2003: 129)

اصل ۾، مذڪوره آخري وينجن ساڪن ٿيندو، جڏهن ته آخر کان اڳئين وينجن جو ڇوٽو سُر مؤنث ـ مذڪر سبب تبديل ٿيندو، جيئن:

- مان آيُس (مذڪر صورت ۾ ’ي‘ تي پيش)
- مان آيَس (مؤنث صورت ۾ ’ي‘ تي زبر)

ڊاڪٽر فهميده حسين جي ڄاڻايل مثالن جي صورتخطيءَ مان اهو اخذ ٿئي ٿو ته ’آخري وينجن متحرڪ‘ رکڻ جي چڪر ۾، ڇوٽن سُرن جي اعراب جون صورتون جعلي ڏنيون ويون آهن.

هي لهجن يا اپلهجن جو معاملو آهي، جنهن اندر رهي ماڻهو پاڻ کي مقدَس سمجهي ٿو. حقيقت ۾ حيدرآباد يا ان جي آسپاس بنيادي طور لاڙي لهجي جو حصو آهي، جنهن ۾ آخري يا آخريءَ کان اڳئين سُر ڏانهن بي حسي رهي ٿي؛ پوءِ ڪڏهن زبر جي بدران پيش، ته ڪڏهن پيش بدران زير ته ڪڏهن وري زير بدران زبر جو استعمال محسوس ڪيو ويو آهي. وسرڳن جيان آخري اعراب وارو معاملو، صرف معياري لهجي نسبت نوٽ ڪري سگهجي ٿو. ٻي صورت ۾ اهڙي آخري اعراب/ ڇوٽي سُر واري بي حسي، لاڙي لهجي جي سونهن ۽ سڃاڻپ آهي.

- **مصدر ۾ آخر کان اڳئين ڇوٽي سُر وارو معاملو:** فعل وارن لفظن جون ٻه بنيادي صورتون اهم ليکيون وينديون آهن: مصدرَ ۽ امرُ. مصدر مان مراد مرڪزي لفظ جو اهڙو هنڌ، جتان ٻيا لفظ ڦٽي جڙندا هجن. سنڌي ٻوليءَ جي مصدر جي آخر ۾ ’ڻ‘ جو اضافو ڪيو ويندو آهي؛ جڏهن ته ’امر‘ مان مراد اهڙو منٿ يا حڪم وارو لفظ، جنهن ۾ ضمير حاضر کي ڪجهه چيلُ هجي، جيئن:

- مصدرَ:   لِکَڻُ.
- امرُ: لِکُ.

ان معاملي تي بہ اختلاف رهيو آهي تہ فعل واري لفظ مان ’مصدر‘ کي ڏاتو/ بنياد سمجهجي يا ’امر‘ کي! ٻوليءَ جي ساخت جي اڀياس بعد اهو طئي ٿيل آهي تہ فعل جي ڏاتو/ بنياد کي ’امر‘ مان ئي ڄاتو وڃي، يعني فعل جي شروعات ’امر‘ سان ڪئي وڃي، جيئن:

- امرُ: لِکُ.
- مصدرَ: لِکَڻُ.

ان نسبت سنڌي ٻوليءَ جي بنيادي فعل ’امر‘ جي پڇاڙي ’پيش ۽ زير‘ ۽ ’اي‘ وچٿري سُر سان ٿئي ٿي، جيڪو ضمير حاضر واحد کي مخاطب هوندو آهي. يعني ڏاتوءَ ۾ ’ضمير حاضر واحد‘ جي ’امر‘ کي ئي ڏاتو سمجهيو ويندو آهي، جيئن:

- ’پيش‘ واري پڇاڙيءَ سان: نَچُ- اَچُ- ڏِسُ- ويهُہ- پِڄُ- پِچُ- ٻُڪُ- چِڻُ- روءُ- هَلُ وغيره.
- ’زير‘ واري پڇاڙيءَ سان: ڪَسِ- پُورِ- چوڙِ- سُجاڻِ- مارِ- پيارِ- ٻاهِہ- ساڙِ- نهارِ وغيره.
- ’اي‘ وچٿري سُر سان: ڏي وغيره.
- ’ج‘ واري پڇاڙيءَ سان، فعل مجهول صورت ۾: اچجِ- آڻجِ- ڪاوڙجُ وغيره.

ڏنل اشارن مان مراد اها آهي تہ ’امر‘ بہ ڏاتو نہ ٿو چئي سگهجي، ڇاڪاڻ تہ ان جي آخري پيش ۽ زير سبب، اعراب ۾ فرق رهي ٿو. ڊاڪٽر غلام علي الانا ان ڏِس ۾ لکي ٿو: ”فعل جي ڏاتوءَ يا بنياد يعني root جي پنيان ’اَڻ‘ يا ’اِڻ‘ پڇاڙيون ملائڻ سان، جيڪا صورت ٺهي ٿي، تنهن کي ’حاصل مصدرَ‘ يعني ’infinitive‘ چئبو آهي؛ مثال طور:

ڏاتو/ مصدر/ مُول	+	پڇاڙي/ علامت	=	حاصل مصدر
لِک	+	ـ اَڻُ	=	لِکَڻُ
مار	+	ـ اِڻُ	=	مارِڻُ“

(الانا، 2010: 125)

يعني ڏاتو/ مُول ۾ جيڪڏهن ’اُ يا اِ‘ ملائبي تہ ’امر‘ جي صورت بيهندي، جيئن:

ڏاتو/ مُول	+	پڇاڙي/ علامت	=	امُر
لِک	+	ـ اُ	=	لِکُ
مار	+	ـ اِ	=	مارِ

وڏيڪ لاءِ اها ڳالهہ بہ سامهون اچي ٿي تہ جڏهن امر مان ’حاصل مصدر‘ بيهي ٿي تہ اعراب جي فرق سبب مختلف صورتون ٺهي بيهن ٿيون، جيئن:

امرُ	حاصل مصدرَ	آخري اعراب جو ڇيد
لِکُ	لِکَڻُ	لِکُ > لِکَڻُ = اُ > اَ + ڻُ
مارِ	مارِڻُ	مارِ > مارِڻُ = ـِ > ـِ + ڻُ

مٿين ٻن لفظن کي جاچڻ بعد هيٺيون تڪڙو حاصل مطلب سامهون اچي ٿو:

- ’امر: لِکُ‘ مان جڏهن حاصل مصدرَ بيهي ٿي تہ ’لِکُ‘ جو آخري پيشُ، زبر ۾ تبديل ٿئي ٿو.
- ’امر: مارِ‘ مان جڏهن حاصل مصدر بيهي ٿي تہ ’مارِ‘ جي آخري زيرَ تبديل نہ ٿي ٿئي.

حاصل مطلب: جيڪو امرُ آخري پيش رکي ٿو، اهو حاصل مصدر ۾ زبر سان تبديل ٿئي ٿو، جڏهن تہ جنهن امر ۾ آخري زير هجي ٿي تہ اها اعراب تبديل نہ ٿي ٿئي. مقصد تہ مصدر جي آخر کان اڳين وينجن جي اعراب، سندس امر جي ’پيش‘ سبب تبديل ٿئي ٿي، جڏهن تہ ’زير‘ سبب ساڳي ٿي رهي.

امر جي آخري اعراب ۽ مصدر جي آخريءَ کان اڳ (second last) واري اعراب جي تقابل لاءِ هيٺين لفظن کي جاچجي ٿو:

آخري پيش جو آخر کان اڳين اعراب ۾ تبديل ٿيڻ		آخري زير جو آخر کان اڳين اعراب ۾ ساڳيو رهڻ	
امر	مصدر	امر	مصدر
اُپُرُ	اُپِرَڻ	اُپارِ	اُپارِڻُ
اُٿُ	اُٿَڻُ	اَڏِ	اَڏِڻُ
اچُ/ آءُ	اچَڻُ	آڙِ	آڙِڻُ
اُڏامُ	اُڏامَڻ	باسِ	باسِڻُ
اُڏُرُ	اُڏرَڻ	ٻَڌاءِ	ٻَڌائِڻُ
اُگهُ	اُگهَڻُ	ٻِيهارِ	ٻِيهارِڻُ
ٻَچُ	ٻَچَڻ	ٻارِ	ٻارِڻُ

ٻِيھُ	ٻِيھَڻُ	ٻوڙِ	ٻوڙِڻُ
ٻُڌُ	ٻُڌَڻُ	ٻولِ	ٻولِڻُ
ٻَڌُ	ٻَڌَڻ	ٻانءِ	ٻانئِڻُ
ٻَرُ	ٻَرَڻ	ٻَرِ	ٻَرِڻُ
ٻَجھُ	ٻَجھَڻُ	پاءِ	پائِڻُ
ٻَڙڪُ	ٻَڙڪَڻُ	پَٿِ	پَٿِڻُ
ٻَٿڪُ	ٻَٿڪڻ	پِٿِ	پِٿِڻُ
ٻَجُ	ٻَجَڻُ	پَرُوڙِ	پَرُوڙِڻُ
ٻَجُ	ٻَجڻ	پَلِ	پَلِڻُ
ٻَڙڪُ	ٻَڙڪَڻ	پوکِ	پوکِڻُ
ٻُلجُ	ٻُلجَڻ	پيارِ/ پيارِج	پيارِڻُ
پِنُ	پِنَڻ	تاڙِ	تاڙِڻُ
پِجُ	پِجَڻُ	ٽَڙِ	ٽَڙِڻُ
پُٽُ	پُٽَڻُ	توڪِ	توڪِڻُ
پُجُ	پُجَڻُ	جاڳاءِ	جاڳائِڻ
پَچُ	پَچَڻُ	جاچِ	جاچِڻُ
پُڇُ	پُڇَڻ	جَلاءِ	جَلائِڻُ
پَرچُ	پَرچَڻ	جوڙِ	جوڙِڻُ
پَسُ	پَسَڻ	جھَٽِ	جھَٽِڻُ
پَلٽُ	پَلٽَڻُ	جھَلِ	جھَلِڻُ
پَئُ	پَوَڻ	جيارِ	جيارِڻُ
پُھچُ	پُھچَڻ	ڄاڻِ/ ڄاڻِج	ڄاڻِڻُ
پَھُ	پَھَڻُ	چارِ	چارِڻُ
تَپُ	تَپَڻُ	چاڙھِ	چاڙھِڻُ
تَرُ	تَرَڻُ	چَٻِ	چَٻِڻُ
تَڳُ	تَڳَڻُ	چِٽِ	چِٽِڻُ
ٿَھُ	ٿَھَڻُ	چَڪاءِ	چَڪائِڻُ
ٿَڪُ/ ٿَڪِجُ	ٿَڪَڻُ/ ٿَڪجَڻُ	چَڪِ	چَڪِڻُ

ٽيءُ	ٽيَڻُ	چُونڊِ	چُونڊِڻُ
ٽِڙُ	ٽِڙَڻ	چانءِ	چانئِڻُ
جاڳُ	جاڳَڻُ	ڇڏِ	ڇَڏِڻُ
جَڙُ	جَڙَڻ	ڇوڙِ	ڇوڙِڻُ
جَلُ	جَلَڻ	دَسِ	دَسِڻُ
ڄَمُ	ڄَمَڻ	ڏاھِہ	ڏاھِڻُ
ڇُرُ	ڇُرَڻ	ڍارِ	ڍارِڻُ
چَرُ	چَرَڻُ	ڏارِ	ڏارِڻُ
چڙھُ	چَڙھَڻ	ڏَنگِ	ڏَنگِڻُ
چَٹُ	چوَڻ	ڏورِ	ڏورِڻُ
ڇِنُ	ڇِنَڻُ	ڏيکارِ	ڏيکارِڻُ
ٻوڙُ	ٻوڙَڻ	ڏيارِ	ڏيارِڻُ
ٻَھُ	ٻَھڻ	ڌارِ	ڌارِڻُ
ڏِسُ	ڏِسَڻُ	ڌَرِ	ڌَرِڻُ
ڏي	ڏِيَڻ	ڌِڪارِ	ڌِڪارِڻُ
رُسُ	رُسڻ	ڏُوڪِ	ڏُوڪِڻُ
رَسُ	رَسَڻُ	رَتِ	رَتِڻُ
رَکُ	رَکَڻُ	رَكاءِ	رَكائِڻُ
روءُ	روئَڻُ	روڪِ	روڪِڻُ
رَھُ	رَھَڻُ	سارِ	سارِڻُ
رِيجھُ	رِيجھَڻُ	ساڙِ	ساڙِڻُ
سُڄُ	سُڄَڻُ	ساماءِ	سامائِڻُ
سَڙُ	سَڙَڻُ	سَٿِ	سَٿِڻُ
سِڪُ	سِڪَڻ	سِجھاءِ	سِجھائِڻُ
سَگھُ	سَگھَڻُ	سُڃاڻِ	سُڃاڻِڻُ
سُمھُ	سُمھڻ	سَڏِ	سَڏِڻُ
سُڻُ	سُڻَڻُ	سَلِ	سَلِڻُ
سَھُ	سَھَڻُ	سنيالِ	سَنيالِڻُ

قاسُ	قاسَڻُ	سيڪارِ	سيڪارِڻُ
ڦِٽُ	ڦِٽَڻُ	سيڪِ	سيڪِڻُ
ڦِرُ	ڦِرَڻ	سِينگارِ	سِينگارِڻُ
ڪامُ	ڪامَڻُ	شَرماءِ	شَرمائِڻُ
لِڪُ	لِڪَڻُ	رَساءِ	رَسائِڻُ
ڪَپُ	ڪَپَڻُ	ڦِٽاءِ	ڦِٽائِڻُ
ڪُٽُ	ڪُٽَڻُ	ڦَٽِ	ڦَٽِڻُ
ڪِڙُ	ڪِڙَڻُ	ڦُلارِ	ڦُلارِڻُ
ڪُلُ	ڪُلَڻُ	ڦُرِ	ڦُرِڻُ
ڪِلُ	ڪِلَڻ	ڦوڙِ	ڦوڙِڻُ
ڪَڻُ	ڪٽَڻُ	ڦيراءِ	ڦيرائِڻُ
ڪِرُ	ڪِرَڻُ	ڦَبُولِ	ڦَبُولِڻُ
ڪُسُ	ڪُسَڻُ	ڪارِ	ڪارِڻُ
ڪُھُ	ڪُھَڻُ	ڪَسِ	ڪَسِڻُ
گَڏِجُ	گَڏجَڻُ	ڪوڙِ	ڪوڙِڻ
گُذرُ	گذرَڻ	ڪَٽِ	ڪَٽِڻُ
گَسُ	گَسَڻُ	ڪَرِ	ڪَرِڻُ
گھُرُ	گھُرَڻُ	ڪَسِ	ڪَسِڻُ
گھِڙُ	گھِڙَڻُ	گَڏِ	گَڏِڻُ
گھُمُ	گھُمَڻُ	گُذارِ	گُذارِڻُ
لِڪُ	لِڪَڻ	گھارِ	گھارِڻُ
لَڳُ	لَڳَڻُ	گھوٽِ	گھوٽِڻُ
لَھُ	لَھَڻُ	گھيڙِ	گھيڙِڻُ
مَرُ	مَرَڻ	ڳارِ	ڳارِڻُ
مُڙُ	مُڙَڻ	لاھِ	لاھِڻُ
مُشڪُ	مُشڪَڻُ	لاءِ	لائِڻُ
مِلُ	مِلَڻُ	مارِ	مارِڻُ
مُنجھُ	مُنجھَڻُ	مَٽِ	مَٽِڻُ

وَٽُ	وَٽڻُ	موڙِ	موڙِڻُ
وِجھُ	وِجھَڻُ	موڪِ	موڪِڻُ
وڃُ	وَڃڻُ	موھِ	موھِڻُ
وَڏُ	وَڏَڻُ	ميڙِ	ميڙِڻُ
وَرُ	وَرَڻُ	نِماءِ	نمائِڻُ
وَھُ	وَھَڻُ	نِھارِ	نِھارِڻُ
ويھُ	ويھَڻُ	نِھوڙِ	نِھوڙِڻُ
وَسُ	وَسَڻُ	وارِ	وارِڻُ
وِسِرُ	وِسِرَڻ	وِڇاءِ	وِڇائِڻُ
ھُجُ	ھُجَڻ	وَڍِ	وَڍِڻُ
ھَلُ	ھَلَڻُ	وِسارِ	وِسارِڻُ
ھَڻُ	ھَٽَڻُ	ھَلاءِ	ھَلائِڻُ

امر جو ’پيش‘، مصدر ۾ آخر کان اڳ واري وينجن وٽ ’زبر‘ ۾ مَٽجي ٿو، جڏھن تہ امر جي ’زير‘ مصدر ۾ آخر کان اڳ واري وينجن وٽ تبديل نہ ٿي ٿئي. سنڌي ٻوليءَ ۾ تمام گھڻ، اھڙا امر ملن ٿا، جيڪي مٿئين اصول کان الڳ ٿي بيھن ٿا، جيئن: ’ڏي_ ڏيَڻُ‘ يا ’ڪاءُ_ ڪائِڻُ‘.

- **مصدر جي آخر کان اڳين اعراب جي جاچ:** اِيپاس مان حاصل ٿيل مطلب اھو آھي تہ جيڪڏھن ڪنھن مصدر جي آخر کان اڳ واري اعراب جو اختلاف سامھون اچي تہ ان جو ’امر‘ لھو، تہ اعراب جي بيھڪ وارو معاملو واضح ٿي ويندو. فرض ڪريو تہ مصدرن ’ اَڏَڻُ/ اَڏِڻُ (ٺاھڻ_ تعمير ڪرڻ)_ ڪَسَڻُ/ ڪَسِڻُ (ڦُرڻ_ ڇنڻ)_ وِسارَڻُ/ وِسارِڻُ (ڀُلائڻ_ دل تان لاھڻ)_ اُپارَڻُ/ اُپارِڻُ (بيھارڻ_ ھمٿائڻ) جو امر معلوم ڪبو تہ اعراب جو معاملو واضح ٿي ويندو، جيئن:
- اَڏَڻُ/ اَڏِڻُ (ٺاھڻ_ تعمير ڪرڻ) جون امڪاني طور ’اَڏِ/ اَڏُ‘ امري صورتون ممڪن آھن. جنھن صورت ۾ ’اَڏِ‘ ئي مناسب امرُ بيھي ٿو، ان ڪارڻ ’اَڏِڻُ‘ مصدر جي آخر کان اڳ (ماقبل آخر) واري اعراب ’زير‘ ئي مناسب بيھي ٿي.
- ڪَسَڻُ/ ڪَسِڻُ (ڦُرڻ_ ڇنڻ) جون امڪاني امري صورتون ’ڪَسِ/ ڪَسُ‘ بيھن ٿيون. ان پٽاندر ’ڪَسِ‘ ڪي ئي مناسب سمجھبو، تنھنڪري ’ڪَسِڻُ‘ ۾ آخر کان اڳ (ماقبل آخر) واري اعراب’زير‘ مناسب رھندي.

- وِسارَڻُ/ وِسارِڻُ (ڀُلائڻ- دل تان لاهڻ) جون امڪاني طور 'وِسارِ/ وِسارُ' امري صورتون ممڪن آهن. جنهن صورت ۾ امر: 'وِسارِ' مناسب آهي، ان لاءِ 'وِسارِڻُ' کي ئي ترجيح ڏيڻ گهرجي.
- اُيارَڻُ/ اُيارِڻُ (بيهارڻ- همٿائڻ) جون امڪاني امري صورتن 'اُيارِ/ ايارُ' مان سنڌي ٻوليءَ جي نسبت 'اُيارِ' مناسب آهي، ان لاءِ 'اُيارِڻُ' جي آخر کان اڳ واري 'زير' ساڳي رهندي ۽ ان کي ترجيح ڏيڻ گهرجي.

نتيجو:

- فعل جون ٻه بنيادي صورتون اهم آهن: امُرُ ۽ مصدرَ. انهن ٻنهي صورتن مان 'امُر' کي ڌاتو/ مُول/ بنياد/ root طور تسليم ڪيو ويو آهي.
- امر جي ڌاتوءَ ۾ 'اَڻ' يا 'اِڻ' پڇاڙي ملائڻ سان 'حاصل مصدرَ' بيهي ٿي، جيئن: لِک + اَڻُ = لِکَڻُ- مار + اِڻُ = مارِڻُ.
- اُيارَڻُ (بيهارڻ)، اَڏَڻُ (ٺاهڻ)، چَکَڻُ (ذائقو وٺڻ)، کَسَڻُ (ڦُرڻ)، وِسارَڻُ (ڀُلائڻ) وغيره ۾ آخري اکر کان اڳ واري 'زبر' تي اختلاف سامهون آيو آهي، جيڪو ساهتي پرڳڻي/ وچولي لهجي نسبت 'اُيارِڻُ، اَڏِڻُ، چَکِڻُ، کَسِڻُ، وِسارِڻُ وغيره اچارجي ٿو.
- جيئن تہ عام طور، 'امُر' جي آخري اعراب 'پيش يا زير' بيهندي آهي، ان لحاظ کان ڪنهن بہ مصدر جو امرُ معلوم ڪبو تہ مصدر جي آخر کان اڳ واري اعراب هن ريت بيهندي:
  - زبرَ، امُر ۾، پيش ۾ بدلجي ٿي، جيئن: لِکَڻُ- لِکُ.
  - زيرِ، امُر ۾ ساڳي رهي ٿي، جيئن: کَسِڻُ- کَسِ.
- اهڙيءَ ريت، 'اُيارَڻُ- اَڏَڻُ- چَکَڻُ- کَسَڻُ- وِسارَڻُ- ' جون امري صورتون ترتيبوار 'اُيارُ- اَڏُ- چَکُ- کَسُ- وِسارُ' بيهن ٿيون. جيئن تہ سنڌي ٻوليءَ نسبت، اهي امري صورتون جعلي آهن، جن جون مناسب امري صورتون بيهنديون: 'اُيارِ- اَڏِ- چَکِ- کَسِ- وِسارِ'، ان ڪارڻ مصدر جون ماقبل آخر اعراب نسبت، مناسب ترجيحي صورتون: ' اُيارِڻُ- اَڏِڻُ- چَکِڻُ- کَسِڻُ- وِسارِڻُ' بيهارڻ گهرجن.

نوٽ: هن پيپر ۾ لفظ 'مصدرَ' کي غير جنسي مؤنث ۾ رکيو ويو آهي، جنهن جي جمع صورت 'مصدرُون' بيهي ٿي، جيڪا 'جامع سنڌي لغات' ۾ پڻ ڏنل آهي. واضح رهي تہ ساهتي پرڳڻي ۾ لفظ: 'مصدرَ' ج 'مصدرُون' ڪم آندو ويندو آهي.

حوالا

1. آڏواڻي، ڀيرومل، مهرچند (1956) ’سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ‘ ـ ڪراچي ـ حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ.
2. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر (1960 کان 1988) ’جامع سنڌي لغات‘ {جلد 1 کان 5} . ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ.
3. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر (1992) ’سنڌي صورتخطي ۽ خطاطي‘ ـ سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد.
4. ٻگهيو، قاسم، ڊاڪٽر (1998) ’سنڌي ٻولي (لسانيات کان سماجي لسانيات تائين)‘ سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي.
5. جوکيو، الطاف (2013) ’تاريخي لحاظ کان وچولي لهجي جي حقيقت‘. ايڊيٽر: ڊاڪٽر ڪمال ڄامڙو. شمارو: 8، ص: 26ـ 38. ڪراچي: وفاقي اردو يونيورسٽي آف آرٽس اينڊ ٽيڪنالاجي، عبدالحق ڪيمپس.
6. جوکيو، الطاف، ڊاڪٽر (2017) ’عربي ـ سنڌي آئيوپٽا جي اکرن جا اچاري نالا ۽ معياري لهجو‘. ايڊيٽر: ڊاڪٽر ڪمال ڄامڙو. ڪارونجهر تحقيقي جرنل. جلد: 9، شمارو: 17ـ ص: 57ـ 70. ڪراچي: وفاقي اردو يونيورسٽي آف آرٽس اينڊ ٽيڪنالاجي، عبدالحق ڪيمپس.
7. فہمیدہ حسین، ڈاکٹر (2011) 'آیئے سندھی سیکھیں' ـ حیدرآباد: سندھی لنگویج اتھارٹی
8. ميمڻ، غفور، ڊاڪٽر (2011) 'سنڌي ٻوليءَ جي لاڙي ۽ اترادي لهجن جو تقابلي جائزو'. ايڊيٽر: طارق عالم ابڙو، ٽماهي مهراڻ. 61 (1۽ 2)، ص: 174ـ 179. ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ.